

Ўзбекистон Республикаси
Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси

ЎЗБЕК ТИЛИ VA ADAVIYOTI

ЎЗБЕК ТИЛИ VA ADABIYATI

4/2022

O'ZBEK TILI, ADABIYOTI
VA FOLKLORI INSTITUTI
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛЪКЛОРИ ИНСТИТУТИ

uzbek tili va adabiyoti

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган

Бир йилда олти марта чиқади

Бош муҳаррир:

Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:

Максуд АСАДОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Ғулом ИСМОИЛОВ
Наим КАРИМОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ
Сувоп МЕЛИ
Ёрқинжон ОДИЛОВ
(*бош муҳаррир ўринбосари*)
Эргаш ОЧИЛОВ
(*масъул котиб*)
Гулчехра РИХСИЕВА
Шомирза ТУРДИМОВ
Боқижон ТЎХЛИЕВ
(*бош муҳаррир ўринбосари*)
Алмаз УЛВИЙ
Баҳтиёр ФАЙЗУЛЛОЕВ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Хайрулла ҲАМИДОВ

4
2022

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти

Тошкент - 2022

хос бадий тасвир усуллари товланиб турган “Ёшлик девони”даги “Барча шодлик сенга бўлсин”, “Гунча”, “Йўқ эмиш орзуга айб”, “Самарқанд”, “Дўст билан обод уйинг”, “Гулчехралар” каби ғазаллар аруз вазни “сир”ларини катта маҳорат билан эгаллаганидан шаҳодат беради.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Навоий шеърятининг Э.Вахидов ижодига таъсири ва унинг арузнавис шоир сифатида шаклланиши борасида фикр юритилди.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о влиянии лирики Алишера Навои на творчество Э. Вахидова и его становления как поэта-классика.

RESUME. The article discusses the influence of Navoi's poetry on the work of E.Vahidov and his formation as a poet.

Таянч сўз ва иборалар: шеърят, ғазал, аруз, бармоқ, адабий таъсир, ўзига хослик, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: лирика, газель, аруз, силлабический размер, литературное влияние, своеобразие, мастерство.

Key words and word expressions: poetry, ghazal, aruz, finger, literary influence, originality, skill

Фируз САФАРОВ

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЭГАНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Ўзбек тилшунослигида эга сўз, сўз бирикмаси, ибора билан ифодаланади деб талқин қилинади. Бироқ айрим тилшунослар эганинг морфологик восита билан ҳам ифодаланишини айтади. Жумладан Ғ.Зикриллаев шундай деб ёзади: Фельнинг шахсли шакли ҳам субъектни, ҳам унинг кесимлик белгисини билиради. Шунга кўра бундай ҳолда шаклан (синтактик жиҳатдан) эга-кесим алоқаси намоён бўлмайди. Субъектни лугавий йўл билан ҳам ифодалаш зарурати бўлганда гапда от, олмош ва хоказо қўлланиб, эга-кесим алоқаси намоён бўлади¹. Бошқа бир ўринда куйидаги фикрни айтади: “... фельнинг ўзак, негизи ва шахс, сон, ҳурмат қўшимчалари кесимликни шакллантириб, иш-ҳаракат бажарувчиси (субъект, эга)ни ҳам англатади”². “Ўзбек тили структурал синтаксиси” қўлланмасида шундай дейилади: Ўзбекча гапларда кесим ҳаммаша шахс/сон қўшимчалари билан келади. Шахс/сон қўшимчалари эса гап эгасининг шахси ва сони ҳақида маълумот беради ва уни яна алоҳида гап бўлаги билан доимо қайтадан такрорлаб ўтиришга ҳожат қолмайди³. Бу фикрлардан келиб чиқсак, ўзбек тилида қўшимча билан ифодаланадиган, яъни *морфологик эга* ҳам бор деб эътироф этишга тўғри келади. Бу мақолада тилимиздаги эгани шу нуқтаи назардан талқин қиламиз.

Ўзбек тилида ифодаланиш усулига кўра эганинг икки тури мавжуд: 1. Морфологик эга. 2. Луғавий эга.

¹ Зикриллаев Ғ. Н. Ўзбек тили морфологияси. – Бухоро, 1994, 77-бет.

² Иноятов А., Зикриллаев Ғ. Қуръони карим оятлари мазмун-маъносининг ўзбекча изоҳли таржимаси. Муқаддима: Рух ва тил. – Тошкент: “Нил-нашр”, 2022, 48-бет.

³ Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксис асослари (филолог талабалар учун қўлланма). – Тошкент: “Университет”, 1999.

Морфологик эга феълнинг ўзак, негизи ҳамда кесимдаги шахс, сон ва ҳурмат кўшимчалари орқали ифодаланади. Масалан, *ўқи, ишла* деганда иккинчи шахс, бирлик маъносини билдирувчи эга (*сен*) англашилиб туради. *Ўқияман, бордим, келдинг, ўқиди, биласан, талабамиз, сахийсан, омадлисиз* каби тусланган сўзларда шахс, сон ва ҳурмат кўшимчалари (-ман, -м, -нг, -ди, -сан, -миз, -сиз) биринчи, иккинчи, учинчи шахсдаги эга (*мен, сен, биз, сиз, у*)ни билдиради. Ўзбек тилида эганинг морфологик восита билан ифодаланиши ўзбек адабий тили курилишининг бош хусусияти (тежамкорлик)⁴ билан боғлиқ. Бунда эга вазифасидаги сўз тежаллади.

Луғавий эга сўз, сўз бирикмаси, ибора билан ифодаланади (анъанавий маънодаги эга): *Мен ўқияман. Сен биласан. У ўқиди. От кишади. Биз талабамиз. Сен сахийсан. Сиз омадлисиз.* (сўз билан ифодаланган), *Икки киши келди. Сувонжоннинг калтакка тоқат қилиши Ойсулувга бадтар алам қилди.* (С.Анорбоев) (сода ва кенгайган сўз бирикмаси билан ифодаланган), *Биламан, Нигорим, кишининг кўнглини олиш жаҳонда қийин...* (С.Анорбоев, Оқсой) (ибора билан ифодаланган).

Морфологик ва луғавий эга орасида маънодошлик мавжуд. Чунки уларнинг уч хил грамматик маъноси (шахс, сон ва ҳурмат) ўхшаш. Жумладан -м, -ман, -(ай) ва мен, феълнинг ўзак, негизи (*ўқи, ишла*), -нг, -сан ва сен, -к, -миз, -(ай)лик ва биз, -сиз, -(и)нгиз, -(и)нг (*боринг, ишланг*) ва сиз, -ди, -(и)бди, -ган, -япти, -(ар), -ади (-йди), -са, -син, -моқчи, исмий кесимнинг III шахс шакли (*Талаба. Талаба эди*) ва у, улар, эга вазифасидаги от ва отлашган сўз тўлиқ ёки қисман маънодош. Маънодош воситаларнинг денотатив хусусияти мос келиб коннотатив (услубий) хусусияти фарқ қилади. Бажарувчини таъкидлаш зарур бўлмаганда морфологик эганинг ўзи қўлланади. Бажарувчини таъкидлаш зарур бўлса, яъни ҳиссий баёнда луғавий эга (кишилиқ олмоши) қўлланади (асосан I, II шахсда).

Юқорида айтилганидек ўзбек тилида эга морфологик восита билан ифодаланганидан луғавий эга доим ҳам қўлланмайди. Луғавий эганинг қўлланиши шахсда фарқ қилади. I ва II шахсда луғавий эга морфологик эгани таъкидлаш зарур бўлганда ишлатилади: *Мен кўнмадим.* (Р.Файзий, Чўлга баҳор келди). *Сен чиндан ҳам гўзалсан, Ҳузурингга келдим бот.* (А.Орипов) *Мен учун энди бу жаҳонда ёлғиз сиз борсиз, холос!* (О.Ёқубов, Эр бошига иш тушса) *Самарқанду Бухорони бизлар курганмиз.* (А.Орипов) Биринчи, иккинчи мисолда луғавий эга тема вазифасини бажарувчи морфологик эгани таъкидлаган, учинчи, тўртинчи мисолда рема бўлиб келган. Таъкид назарда тутилмаса, луғавий эга қўлланмайди, тежаллади: *Пулни олмадим, минг марта розиман, сизга она сунтидай ҳалоқ бўлсин..* (А.Қахҳор, Кўшчинор чироклари) – *Яхшиликча эгардан туш-у, кўлингни кўтар.* (П.Турсун, Ўқитувчи) Биринчи мисолда I шахсдаги луғавий эга (*мен*), иккинчи мисолда II шахсдаги луғавий эга (*сен*) икки марта тежалган.

III шахсда луғавий эга асосан морфологик эгани аниқлаштириш учун қўлланади. Масалан, *келди* деганда ким ёки нима келгани номаълум. Луғавий эга қўлланганда бажарувчи аниқлашади: *Укам келди. Анвар келди. Лайлак*

⁴ З.Н. Криллаев. f.Н. Рух ва тил. – Тошкент: "Фан", 2018, 62–65-бетлар.

келди. Баҳор келди. Автобус келди. Шунинг учун III шахсда лугавий эга I, II шахсга нисбатан кўп-кўлланади. Микроматнда айни бир бажарувчи ҳақида сўз бориб уни таъкидлаш назарда тутилмаса, луғавий эга матн бошида бир марта кўлланади, кейинги гапларда бажарувчи морфологик эга орқали ифодаланади: *Тонг отди. Ғани ака боши оғриб уйғонди. Кийим-бошини алмаштириб, сойга ўтди. Сувга тушди. Қайтди. Булоқ бошида тўхтади. Яқиндаги дард-аламларини эслади. Хомушланди.* (Ш.Холмирзаев, Ҳаёт абадий) Бу микроматндаги луғавий эга кўлланмаган гапларда бажарувчи (*Ғани ака*) морфологик эга билан ифодаланган. Бажарувчини таъкидлаш назарда тутилса, микроматнда III шахсдаги луғавий эга ҳам бир неча марта кўлланиши мумкин: *Шу киши бориб-бориб ҳамма шини машина қилади дейдилар. Трактор ер ҳайдар экан. трактор чигит экан экан, трактор чотиқ қилар, пахта терар, гўзани юлар экан.* (А.Қаҳҳор, Кўнчинор чироқлари) Иккинчи, учинчи, тўртинчи гапда луғавий эга морфологик эга орқали ифодаланган темани таъкидлашга хизмат қилган, бешинчи, олтинчи гапда таъкид даражаси юқори бўлмаганлиги учун луғавий эга кўлланмаган, бажарувчи морфологик эга (*-ар экан*) орқали ифодаланган.

Энди ўзбек тилида морфологик эга ҳам мавжуд деган нуқтан назардан содда гапнинг тузилишига кўра (эга кўлланишига кўра) таснифини баён қиламиз. Содда гап морфологик эганинг мавжудлигига кўра иккига бўлинади: 1. Эгали гап. 2. Эгасиз гап.

Морфологик эга мавжуд бўлган гап эгали гап ҳисобланади: *Кел. Бордим. Биласан. Ўқитувчисиз. Каттасиз. Мен бордим. Сиз ўқитувчисиз.* Эгали гапда луғавий эга бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Луғавий эганинг кўлланишига кўра эгали гап икки турга бўлинади: 1. Луғавий эгасиз гап. 2. Луғавий эгали гап.

Луғавий эгасиз гапда сўз билан ифодаланадиган эга кўлланмайди: *Ўқи. Қишлоқдан келдим. Университет талабасисан. Уйига кетди. Ширин экан.* Демак бундай гап эгасиз эмас (эгали), луғавий эгасиз гапдир⁵. Бундай гапда луғавий эга тежаллади.

Луғавий эгали гапда эга бирор луғавий восита билан ифодаланади: *Сен ўқи. Мен қишлоқдан келдим. Сен университет талабасисан. Анвар уйига кетди. Қовун ширин экан.* Бундай гапда луғавий эга нуткий мақсаду вазифа талаби билан (морфологик эгани таъкидлаш, ойдинлаштириш учун) кўлланади.

Эгасиз гапда морфологик эга бўлмайди, бинобарин, луғавий эга ҳам кўлланмайди. Чунки гапда луғавий эганинг мавжуд бўлиши морфологик эганинг мавжудлигига боғлиқ. Куйидаги гаплар эгасиз гапдир⁶: *Қишлоққа шу йўлдан борилади. Борши керак. Ўқиш лозим. Кутмига тўғри келади. Бу ерга тарик экса бўлади. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди.* (Мақол) Атов гап ва сўз-гап

⁵ Ўрта мактаб она тили дарслигида бундай гап эгасиз гапнинг шахси (эгаси) маълум тури деб талқин қилинади. Қаранг: Qodirov M., Nematov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R., Mengliyev B. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. To'rtinchi nashri. – Toshkent: Cho'lon, 2019, 66-bet.

⁶ Эгасиз гаплар талқинида ўзбек субстанциал тилшунослиги томонидан баён этилган таснифга асосландик. Қаранг: Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: "Fan va texnologiyalar", 2010, 336–339-betlar.

(семантик-функционал шаклланган гап) ҳам эгасиз гапнинг ўзига хос тури: *Баҳор. Баҳор эди. – Бу ерлар ҳам Қўшчинорга қарашлими? – Йўқ.* (А.Қахҳор, Қўшчинор чироклари)

Хулоса сифатида қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Ўзбек тилида ифодаланиш усулига кўра эганинг икки тури мавжуд:

1. Морфологик эга. 2. Луғавий эга. Морфологик эга феълнинг ўзак, негизи ҳамда кесимдаги шахс, сон ва ҳурмат қўшимчалари орқали ифодаланади. Луғавий эга сўз, сўз бирикмаси, ибора билан ифодаланади.

2. Морфологик ва луғавий эга орасида маънодошлик мавжуд. Чунки уларнинг уч хил грамматик маъноси (шахс, сон ва ҳурмат) ўхшаш. Маънодош воситаларнинг коннотатив хусусияти фарқ қилади. Бажарувчини таъкидлаш зарур бўлмаганда, яъни ноҳиссий баёнда морфологик эганинг ўзи қўлланади. Бажарувчини таъкидлаш зарур бўлса, яъни ҳиссий баёнда луғавий эга қўлланади.

3. Ўзбек тилида эга морфологик восита билан ифодаланганидан луғавий эга доим ҳам қўлланмайди. Луғавий эганинг қўлланиши шахсда фарқ қилади. I ва II шахсда луғавий эга морфологик эгани таъкидлаш зарур бўлганда ишлатилади. Таъкид назарда тутилмаса луғавий эга қўлланмай тежаллади. III шахсда луғавий эга морфологик эгани аниқлаштириш учун қўлланади. Шунинг учун III шахсда луғавий эга I, II шахсга нисбатан кўп ишлатилади.

4. Содда гап морфологик эганинг мавжудлигига кўра икки турга бўлинади: 1. Эгали гап. 2. Эгасиз гап. Морфологик эга мавжуд бўлган гап эгали гап ҳисобланади. Луғавий эганинг қўлланишига кўра эгали гап икки турга бўлинади: 1. Луғавий эгасиз гап. 2. Луғавий эгали гап. Луғавий эгасиз гапда сўз билан ифодаланадиган эга қўлланмайди. Бундай гапда луғавий эга тежаллади. Луғавий эгали гапда эга бирор луғавий восита билан ифодаланади. Бундай гапда луғавий эга нуткий мақсаду вазифа талаби билан (морфологик эгани таъкидлаш, ойдинлаштириш учун) қўлланади. Эгасиз гапда морфологик эга бўлмайди биннобарин луғавий эга ҳам қўлланмайди. Чунки гапда луғавий эганинг қўлланиши морфологик эганинг мавжудлигига боғлиқ.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўзбек тилидаги морфологик эга ва унинг луғавий эга билан муносабати, содда гапнинг морфологик ва луғавий эганинг қўлланишига кўра турлари тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследованы морфологическое подлежащее в узбекском языке и его отношение к лексическому подлежащему, а также типы простых предложений в зависимости от употреблению морфологического и лексического подлежащего.

RESUME. The article examines the morphological subject in the Uzbek language and its relation to the lexical subject, the types of simple sentences on the use of the morphological and lexical subject.

Таянч сўз ва иборалар: эга, морфологик эга, луғавий эга, маънодошлик, тежамкорлик, эгали гап, эгасиз гап, луғавий эгали гап, луғавий эгасиз гап.

Ключевые слова и выражения: подлежащее, морфологическое подлежащее, лексическое подлежащее, синонимия, экономия, личное предложение, безличное предложение, лексическое личное предложение, лексическое безличное предложение.

Key words and word expressions: subject, morphological subject, lexical subject, synonymy, economy, sentence with subject, sentence without subject, sentence with lexical subject, sentence without lexical subject.

МУНДАРИЖА

Усмон Носир таваллудининг 110 йиллиги

Н.Махмудов. Усмон Носир шеърлятида сўз.....	3
Х.Ҳамидов. Усмон Носир ижодининг Туркияда ўрганилиши.....	9

Тилшунослик

Р.Давлатова, Н.Мусаева. Болалар квазидialogик нуткида адресант ва адресат..	13
Ф.Мусаева. Диалектал номинацияда ономотоплар.....	19

Адабиётшунослик

Р.Баракаев. Лев Толстой асарларининг ўзбек тилига илк таржималари.....	26
Э.Очилов. Навоий ва Огаҳий.....	36
Г.Қурамбоева. Бахтиёр Назаров ва қорақалпоқ адабиёти.....	46

Илмий ахборот

И.Исмаилов. Огаҳийнинг тарихий-адабий асарлари бадияти хусусида.....	51
А.Мухаммадиев. Мухйининг форсий девони.....	56
Й.Раҳматов. Навоий рубоийларида қўлланган мақоллар хусусида	60
Б.Мамедов. Бадий таржиманинг баъзи муаммолари.....	65
С.Рустамий. Атоуллоҳ Ҳусайний эънот санъати ҳақида.....	68
И.Саймуратова. Тарихий ҳақиқат ва бадий талқин.....	71
Б.Шукурова. Эстетик идеал талқинида муштараклик ва ўзига хослик.....	76
А.Давронов. Мустақиллик даврида Ҳамза ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши...80	
О.Жумабоев. Рамзий тасвир имкониятлари.....	83
М.Ҳафизова. Эркин Воҳидов арузнавис шоир сифатида	86
Ф.Сафаров. Ўзбек тилида эганинг ифодаланиши.....	89
У.Йигиталиев. Бир бош бўлакли гаплар семантикасида “шахс” актантининг ифодаланиши.....	93
А.Уралов. Морфологик бирликларда тежаш принципи ва унинг кўринишлари..98	
М.Сайдалиева. Исм кўйишда социоллингвистик омиллар.....	104
Ж.Ўрозов. Лингвокриминалистика амалий тилшуносликнинг йўналиши сифатида.....	110
Ш.Алпанова. Матннинг прагмасемантик ва психосемантик тадқиқи.....	112
П.Махмудова. Бирикма шаклидаги коммуникация терминлари.....	116
Ш.Қаландаров. Халқ мақолларининг лингвокультурологик талқини.....	119
Д.Эшмуродова. Синтактик сатҳда изоморфизм.....	122
Н.Шукруллоҳ ўгли. Икки изофа изоҳи.....	126

Фанимиз заҳматкашлари

Н.Махмудов, А.Бердиалиев, Э.Очилов, А.Худойдодов. Ражаб Хидиров.....	127
--	-----

Илмий ҳаёт

Ахмад Абдуллаев.....	130
Одилжон Бозоров.....	132